

Trieszt, szabadkikötő – Futballterápia pszichiátriai betegekkel

Franco Basaglia születésének 100. évfordulójára

286

Márk Mónika¹, Mihaldinecz Csaba²

¹ PTE Demográfia és Szociológia Doktori Iskola Addiktológia és Egészségmagatartás Program, Pécs

² Integrált Nappali Szociális Intézmény, Pécs

Összefoglalás: Franco Basaglia munkássága az olaszországi radikális pszichiátriai mozgalom sarokköve. A reform csúcspontja az 1978-as „Basaglia törvény”, amely a nagylétszámú pszichiátriai intézmények felszámolását tűzte ki céljául. Trieszt azontúl, hogy a mozgalom szimbolikus helyévé vált, a mai napig igyekszik megőrizni és a gyakorlatba átültetni a basagliai hagyományt. A Polisportiva Fuoric'entro nevű szervezet különféle sportaktivitásokon keresztül valósítja meg peremhelyzetű személyek és csoportok integrációját. E külföldi „jó gyakorlat” példáján vett lendületet az a pécsi kezdeményezés, amelynek célja egy pszichiátriai betegekkel álló futbalcsapat szervezése és fejlesztése.

Kulcsszavak: deinstitutionalizáció; emberi jogok; Olaszország; Franco Basaglia, futballterápia pszichiátriai betegekkel

Summary: Franco Basaglia's work is the cornerstone of the radical psychiatric movement in Italy. This culminated in the „Basaglia Law” of 1978, which aimed to abolish closed psychiatric institutions. In addition to becoming a symbolic place of movement, Trieste is still trying to preserve and put into practice the Basaglian tradition. The organization called Polisportiva Fuoric'entro implements the integration of marginalized people and groups through various sports activities. Based on the example of this foreign "good practice", the initiative in Pécs aimed at organizing and developing a football team of psychiatric patients.

Keywords: deinstitutionalization; human rights; Italy; Franco Basaglia; football therapy with psychiatric patients

Trieszt és a trieszti pszichiátriai kórház bezárása

Az „olasz csizmán” észak felé haladva, annak is legkeletibb peremén helyezkedik el az etnikai és kulturális hatások tekintetében változatos történetű Trieszt. A város földrajzi elhelyezkedése kedvezett a népek és kultúrák keveredésének: olaszok, szlávok, osztrákok, görögök, zsidók, magyarok formálták Trieszt képét, köztük például Illy Ferenc temesvári születésű üzletember, a híres Illy Caffè alapítója. Triesztnak VI. Habsburg Károly 1719-ben szabadkikötői státuszt adományozott, s a töretlenül fejlődő város a 20. század fordulóján Európa ötödik legforgalmasabb kikötőjével büszkélkedhetett. Trieszt pozíciójából adódóan időről időre ellentétes hatalmi érdekek ütközőzónája volt, a II. világháborút követően a városra Olaszország és Jugoszlávia egyaránt igényt tartott. A brit és amerikai szövetsé-

ges csapatok ellenőrzése alatt állt, s csak 1954-ben került Olaszországhoz (1). Trieszt nem tartozik Itália leglátogatottabb városai közé, pedig számos látnivalót kínál, többek között Európa legnagyobb tengerre néző terét, a Piazza Unità-t, gazdag irodalmi életének emlékeit, múzeumok és kastélyok sorát, s végül a lazítani vágyóknak patinás kávézókat.

A város pszichiátriai kórházát a 22 hektáron elterülő San Giovanni parkban építették fel és nyitották meg 1908-ban. Az 1970-es években a kórház és a szervesen hozzá tartozó park egy innovatív változás fő helyszínévé vált. A Franco Basaglia nevével fémjelzett pszichiátriai reform elindítását követően az addig zárt rendszerben működő intézmény és park kinyitotta kapuit, a betegek és a városlakók innentől kezdve szabadon mozoghattak. A pszichiátriai kórház 1979-ben végleg bezárt, ma a park és a kórház egykori épületei különféle társadalmi vállalkozásoknak,

jóléti, kulturális és kreatív tevékenységeknek adnak helyet. Az épített és természeti környezet varázsát fokozza a park csodálatos rózsakertje, amelynek különlegessége a pszichiátriai kórház emlékének tisztelgő, külön ágyásokba rendezett liberty stílusú rózsák gyűjteménye.

Franco Basaglia (1924–1980) és az olaszországi radikális pszichiátriai mozgalom

Franco Basaglia 1924-ben született Velencében, egy háromgyerekes középosztálybeli család középső gyermekeként. Egyetemi évei alatt Padovában csatlakozott antifasiszta diákok egy csoportjához, emiatt néhány hónapra bebörtönözték. Valószínűleg ebből a személyes tapasztalatból eredeztethető az elnyomó jellegű, kényszerítő típusú elzárásokkal szembeni elutasítása. *Basaglia* orvosként diplomázott a Padovai Egyetemen 1949-ben, akadémiai pályafutásának évei alatt az ideg- és elmebetegségek területére szakosodott, egyetemi karrierje 1961-ben azonban megakadt. Ezt követően vállalta el a goriziai elmeegógyintézet vezetését, majd 1971 és 1979 között a trieszti pszichiátriai kórház igazgatását. 1980-ban, mindössze 56 évesen halt meg agydaganatban. Felesége – *Franca Ongaro* – *Basaglia* halálát követően folytatta a közösen megkezdett munkát, az 1978-ban elfogadott úgynevezett „*Basaglia törvény*” (180-as törvény) végrehajtásán munkálkodott. Nem politikusként keveseknek adatik meg Olaszországban, hogy törvényt nevezzenek el róla, *Basaglia* azonban már életében a korszak emblematisztikus figurájává vált. A róla készült „Ábel kertjei” című dokumentumfilmet az olasz köztvé 1969-ben milliós nézettséggel sugározta. A 180-as törvény a pszichiátriai ellátás radikális átalakítását tűzte ki célul, korszerű terápiás formák bevezetését, s ezzel párhuzamosan a nagylétszámú intézmények felszámolását irányozta elő.

Basagliára erősen hatott *Erving Goffman* totális intézményeket bemutató *Asylum* című esszenciális műve, valamint *Michel Foucault* történelmi távlatba helyezett filozófiai elemzése az elmebetegség és elmeegógyintézetek témájá-

ban. Ezek a szövegek jellemzően angolul és franciául forogtak a 1960-as években, mielőtt olasz nyelvre fordították volna őket. 1971 és 1974 között változások sora zajlott a trieszti pszichiátriai kórházban, hangsúlyozva a betegek alapvető emberi jogait (2). Megszüntették a zártosztályokat, a kórház területén Trieszt város zónáinak megfelelően szektorokat alakítottak ki, az intézmény elhagyását előkészítendő, az ötlet egyébiránt francia reformerektől származott. *Basaglia* meglehetősen gyakorlatorientált volt, a változás előmozdítására összpontosított és inkluzív módon kölcsönözött ötleteket, eljárásokat. Működtette, ami a gyakorlatban is működni látszott. *Basaglia* 1977 januárjában tartott sajtótájékoztatót jelentette be a kórház év végére tervezett bezárását. Az embertelennek tartott intézményt ezzel nem egyszerűen „megtagadták”, de fel is számolták. Utalunk itt a *Franco Basaglia* szerkesztésében megjelentett „A megtagadott intézmény” c. kötetre. Trieszt ezzel a gesztussal 1968 szimbólumává vált, azzá a hellyé, ahol ’68 szlogenjeit a gyakorlatban valószínűsítették meg (3). *Basaglia* legismertebb szlogenjei: „*A szabadság terápia*” vagy „*Az igazság forradalmi*.” Koncepciójának, s általában véve az ilyen típusú zárt intézmények leépítésének legfőbb kritikája az alternatív ellátási formák kiépülésének lassú üteme és/vagy elégtelen volta. *Basaglia* kortársai szerint „jó ember” volt, ám túlzott radikalitását sokan bírálták.

A trieszti pszichiátriai reform társadalmi háttere röviden ekképp foglalható össze: Az 1968–1970 közötti időszak formálódó diákmozgalmi komoly változás mérföldkövét jelzik az olasz társadalomban, egy korábban a családra, osztályrétegződésre, egyházra alapozódó kollektív társadalom átmenetét egy individuális bázison való társadalmi berendezkedés irányába. Ennek az átmenetnek az irányát egyfelől meghatározta a konzumizmus térnyerése, s általában az erősödő gazdasággal összefüggésbe hozható fogyasztás növekedése. Ezzel párhuzamosan a kulturális és politikai életben növekvő befolyásra tett szert a baloldal, az Olasz Kommunista Párt az 1976-os országos választáson a szavazatok 34%-át szerezte meg, ami

komoly kihívást jelentett a politikát évtizedek óta uraló Kereszténydemokrata Párt számára (4). A változásokra legérzékenyebben és leggyorsabban – a hangadó ellenzéki értelmiségiek és művészek mellett – a diákmozgalmak résztvevői reagáltak, s ez az ellenállás hamar áttért a munkásság köreire is. A '68-as diáklázadásokhoz kötik a kezdetét az olasz belpolitika zavaros és véres időszakának, amelyet az ultrabal és szélsőjobboldal által elkövetett politikai gyilkosságok, emberrablások, merényletek sorozata jellemez. Ezt a diáklázadással kezdődő és az 1980-as évek elejéig tartó időszakot találóan „ólomévekként” emlegetik Olaszországban. *Basaglia* megújító pszichiátriai mozgalmában is felsejlik a mély antifasiszta meggyőződés és az emberi jogok védelme iránti erős elköteleződés.

Egy korszak ugyan lezárult a trieszti pszichiátria bezárásával, de egyetértünk *Forgacs* megállapításával, miszerint „Az olaszországi pszichiátriai reform története nem ért véget a 180. törvény 1978. májusi jóváhagyásával. Éppen ellenkezőleg, a reformmozgalom legnehezebb szakasza pont a törvény hatályba lépésével kezdődött el.” (5). A Goriziából induló mozgalom hatása mindazonáltal messze túlmutatott önmagán. Az egyes városok és pszichiátriai kórházai a maguk képére formálva vitték tovább a változás egy-egy verzióját. Sok helyen a pszichiátria alternatív megoldásai csak részben voltak lehetségesek, netán csak rövid ideig. A hajdani olaszországi elmegyógyintézetek sorsa is különböző, némelyik ma múzeum, míg mások üresen állnak. Léteznek olyanok, amelyek továbbra is mentálhigiénés szolgáltatásoknak adnak helyet. Néhány közülük átalakítást követően lakásként vagy oktatási intézményként funkcionál.

Szemléleti keretek

A WHO 2001-ben „A funkcióképesség, fogyatéék és egészség nemzetközi osztályozása” címmel kiadott dokumentuma a funkciózavart testi, személyiségi és szociális tényezők kölcsönhatásában ragadja meg. Az egészség–betegség dichotómiá-

ját meghaladva sajátos hangsúlyváltást mutat, nem a valamitől (betegségtől) történő megszabadulás, hanem sokkal inkább valami (életminőség) felé való elmozdulás a cél (6). Ez a fajta szemlélet az egészséget egy *szociális tanulás* által is fejleszthető kompetenciaként fogja fel, amely eredményeként az érintett személy élete bizonyos vonatkozásaiban egészségesebb lehet, mint valaha is volt.

Ami a stratégiai hátteret illeti, az Európai Bizottság által 2010-ben elfogadott *European Disability Strategy* célja, hogy erősítse az érintett személyek (fizikai, mentális, szellemi vagy érzékszervi károsodással tartósan élők) minél teljesebb társadalmi részvételét és jogaik érvényesülését. A stratégia összesen nyolc akcióterületet hirdetett meg, s kitér a különféle sporteseményeken és sportaktivitásokban való részvétel jelentőségére is (7).

A krónikus pszichiátriai betegek is képesek profitálni az *ön- és kölcsönös segítség* filozófiájából. A betegség indukálta tanulási folyamat, a felépülés nem a betegségre, hanem a személyiségre és kapcsolatokra irányul. A hasonló problémákkal küzdők sorsközösséget alkotva képessé válhatnak arra, hogy élethelyzetükből „kihozzák a legjobbat”. *Wolf Wolfensberger* nevéhez köthetik a *szociális szerep-valorizáció* kategóriájának bevezetése (8). A valorizáció fogalmával az úgynevezett „másodrendű állampolgároknak” tekintett pszichiátriai betegek és általában véve a hátrányos helyzetűek értékessé tételének, azonos szintre emelésének feladatára utal. Arra kéri a választ, hogy miképpen befolyásolhatók a társadalmi percepciók és elvárások, és mi módon gyakorolhatnak a hátrányos helyzetű csoportok, köztük a pszichiátriai betegek önértéküket növelő társadalmi szerepeket. Úgy véljük, hogy a szociális szerep-valorizáció megvalósításának egyik lehetséges módja a különféle sportaktivitásokban való részvétel.

Míg Európa nyugati felén a deinstitutionalizációnak spontán társadalmi változások ágyaztak meg, addig a keleti tömbhöz tartozó Magyarországon a szociális alapszolgáltatásokhoz sorolt *közösségi pszichiátriai gondozás* csak jócskán megkésve, európai uniós direktívák mentén a 2000-es években kapott hivatalos keretet és for-

mát. Habár léteztek előképei, így például a Baranya Megyei Mentálhigiénés Intézet betegeinek lakókörnyezetükben történő látogatása, gondozása az 1980-as években. A közösségi ellátások lényege, hogy a pszichoszociális gondozás a szolgáltatást igénybe vevő személy otthonában, illetve lakókörnyezetében történik (9). A segítség lehet elnyomó vagy felszabadító, neutrális aligha. A szociális munka hagyományos, problémamegoldó megközelítése magában hordozza a hibázató, elítélő, hiányosságokra koncentráló hozzáállást, amely fejlődés helyett védekezésre készteti a klienseket. Az empowerment alapú segítség ezzel szemben nem ítélező és nem alárendelő. A segítségnek e *megoldásközpontú* vagy *erőforrásalapú* iskolái a hagyományos problémamegoldó modell korlátait hathatósan oldják (10, 11). Az erőforrásokra fókuszáló professzionális ellátás teret enged a segítség kevésbé szokványos formáinak is, miképpen ezt külföldi példák mutatják. A szocioterápiák, lelki egészségpromóciós és képességfejlesztő programok mellett a pszichiátriai betegeket ellátó intézmények terápiás palettájának szerves része lehet a közösen végzett sporttevékenység is.

A trieszti Polisportiva Fuoric'entro és a Marco Cavallo futballtorna

Az 1998-ban megalapított *Polisportiva Fuoric'entro* a basagliai alapokon működő mentálhigiénés ellátásból kinövő nonprofit szervezet, amely a sport eszközével (futball, kosárlabda, röplabda) igyekszik erősíteni a vulnerábilis személyek társadalmi kohézióját. A sport lehetőséget ad arra is, hogy egyfajta distanciát teremtsen az intézményi keretek között zajló terápiás kezelésektől. Modelljük a marginalizált helyzetű személyeken túl (pszichiátriai betegek, függőségi problémákkal küszködők, fogyatékkal élők, bevándorlók) az érdeklődő laikusok és önkéntesek közös aktivitására alapoz mind a sportpályán, mind a szervezésben. A Fuoric'entro elnevezéssel is azt kívánták jelezni, hogy az ellátás intézményi centrumaitól bizonyos tekintetben távolabb helyezkednek el, ugyanakkor nyitnak a társadalom egésze felé (a név egy szójáték, egy-

másra vetülő olasz kifejezések kombinációja, amely nem adható vissza pontosan magyar nyelven). A sport egyrészt terápiás célú, másrészt a szociális kapcsolatok szövetének újjáépítésére, megerősítésére és dinamizálására is kiváló keretet biztosít. A Fuoric'entro legújabb kezdeményezése egy a szó szoros értelmében inkluzív sport, a *baskin*. Egy olyan csapatsportról van szó, amelyet fogyatékkal élő és ép emberek játszanak együtt, speciálisan kiképzett pályán. A „baskin” név a „basket” és a „inclusive” szavak egyesítéséből származik (12).

A pszichiátriai kórház hatalmas területén 1972-ig egy Marco nevű lovat (innen a torna Marco Cavallo elnevezése) használták a teherszállításra, amikor is a munkában megfáradt állatot vágásra ítélték. A bentlakók tiltakozására elálltak a tervtől, így Marco ló pihenőéveit a megszokott kórházi milióban tölthette. A ló története itt még nem ér véget. Az ötlet, hogy valamilyen kollektív műhelymunkába kezdjenek a trieszti pszichiátriai kórházban, *Franco Basaglia* fejéből pattant ki egy baráti összejövetel alkalmával 1972 karácsonyán Velencében. Művész barátainak mindössze annyit javasolt, hogy készítsenek valamilyen nagy tárgyat papírmáséból. 1973. január 10-én a kórház üres „P” osztályára beköltöztek a művészek és az egyik fiatal pszichiáter, *Peppe Dell'Acqua* vezetésével az érdeklődő betegek, nővérek, orvosok is csatlakoztak a formálódó csoporthoz. Az egyik beszélgetés és ötletelés alkalmával egy nőbeteg geometrikus formájú lovat rajzolt és így szólt: „Készítsünk egy lovat”. Február 25-én a gigantikus méretű azúrkék ló és kísérete a domboldalon lassan leereszkedve maga mögött hagyta a kórházat, s elindult, hogy bejárja Trieszt utcáit (13).

A Polisportiva Fuoric'entro a *Basaglia* nevével fémjelzett pszichiátriai reform emlékére évente megrendezi a *Marco Cavallo* futballtornát a trieszti Valmaura negyedben található sportpályán. Az idei, szám szerint a 27. Marco Cavallo Futballtorna 2024. szeptember 28-án zajlott. A résztvevő csapatok háttere különböző, a csapattagok főként mentális és szerhasználati problémákkal

élők, továbbá Olaszországban helyüket kereső bevándorlók köréből kerültek ki. Hozzájuk csatlakozott ez évben is a pécsi *Dinamó INSZI* (Integrált Nappali Szociális Intézmény) csapata. A torna délelőtti része a csapatok közötti mérkőzéseknek volt szentelve, míg a délután folyamán az együttesekből vegyesen verbuvált játékosokkal zajlott a „közösségi” öröm-futball.

A futball mint terápiás eszköz

Népszerűségének köszönhetően a futball sokszínűen alkalmazható az egészségfejlesztés, a hátrányos megkülönböztetés és társadalmi integráció területén. Az Euro TC 1998-tól szervezi meg drogterápiás közösségek számára a „Soccer Without Drugs Cup” elnevezésű futballtornát különböző európai helyszíneken. Az első, hajléktalanok számára szervezett futball világbajnokságot 2003-ban rendezték meg Grazban. A sorozat folytatódott, s később női csapatokkal egészült ki a torna. Magyarországról az Oltalom Sportegyesület indult több alkalommal ezen a világbajnokságon. Olaszországban pszichiátriai betegek számára is rendszeresen szerveznek futballtornákat, a fent bemutatott „Marco Cavallo” tornán kívül ilyen például a leccei „La Testa nel Pallone” elnevezésű futballkupa. A társadalmi inklúziót elősegítő, sportaktivitásra épülő nemzetközi projektek is szerveződnek, így például a Japánból induló „Dream World Cup” (pszichoszociális nehézségekkel küzdő emberek futball világbajnoksága). A DWC tornát 2018-ban Rómában rendezték meg, a Basaglia törvény életbe lépésének 40. évfordulója tiszteletére. Magyarországot a Megálló Csoport Alapítvány futballcsapata képviselte a római tornán.

A futball egy globális sport, nyelve univerzális, képes összekapcsolni különböző közösségeket: játékosokat, szurkolókat, csapatokat, önkénteseket és szervezeteket egyaránt. A mentális nehézségekkel küzdők részvételével zajló futballtorna destigmatizáló hatású, segítheti az olyan előítéletek lebontását, mint a pszichiátriai betegek veszélyessége, haszontalansága, megbízhatatlansága. Arra serkenti a résztvevőket, hogy nagyobb érzékenységet tanúsítsanak a mentális

betegséggel küzdők, a marginalizált csoportok irányában.

A futball a maga aggregatív természeténél fogva sajátos terápiás lehetőségeket kínál: közösségi érzés és csoportidentitás fejlesztése, a bizalom erősítése, tolerancia és együttműködés növelése a csapattársak és az ellenfelek irányában egyaránt. A szabályok világosak és mindenki által követendők, a játékosok gyakorolhatják a fair play működésmódot. Klinikai értelemben véve a sportaktivitások javítják mind a fizikai, mind a lelki kondíciót, csökkentik az izoláció mértékét, vitalizálják az interperszonális kapcsolatokat, segítenek reziliens választ találni az élet kihívásaira. A sport erős motivációs hatással bír, a képességeket középpontba helyezve a páciens meglévő belső tartalékait és lehetőségeit hangsúlyozza. Éléményszerűen és játékos formában fejleszti az önhatékonyt, előmozdítja az önerő felszabadítását. Nem utolsósorban reményt nyújt, perspektívát ad az életnek és a jövőnek.

A Dinamó INSZI több mint egy átlagos futballcsapat. A csapattagok egy része a PTE Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinika betegeként került kapcsolatba az Integrált Nappali Szociális Intézmény által nyújtott szolgáltatásokkal (közösségi pszichiátriai és nappali ellátás) és sportterápiás foglalkozással. Néhányan a pécsi Fogd A Kezem Alapítvány foglalkoztató programjából érkeztek a csapathoz. Az idén 11. születésnapját ünneplő sportterápiás programot az INSZI két szociális munkás végzettségű, labdarúgás iránt fogékony munkatársa koordinálja (*Mihaldinecz Csaba és Nagy Kristóf*). Az edzések heti rendszerességgel zajlanak egy bérelt pályán. A terembérlés és az ez év szeptember végén megvalósuló trieszti utazás költségét hozzátartozók és magánszemélyek adományaiból fedezte a csapat (a támogatásért külön köszönet illeti a Pécsi Közöségi Alapítvány adománygyűjtő programját).

Basaglia pragmatikus utópiájával azt igyekezett megmutatni, hogy „a lehetetlen lehetséges” (14). Habár elképzelései csupán részben és elmentmondásosan valósultak meg, alapvetően optimista kísérlete és kitartó menetelése a nemzetközi deinstitutionalizációs mozgalom kiemelkedő figurájává avatta. Az egykoron Triesztben kicsúcsosodott pszichiátria-megújítási mozga-

lom jelképévé vált Marco Cavallo napjainkban is képes a róla elnevezett futballtorna jegyében évről évre összekötni és energetizálni a város, a régió csapatait és a külföldről érkező résztvevőket.

Irodalom

1. FRIED I:
Egy város keresi önmagát. Trieszt 1860–1954. Budapest, Garbo, 2021.
2. A trieszti San Giovanni Pszichiátriai Kórház. Történet és átváltozás 1908/2008. (L'Ospedale psichiatrico di San Giovanni a Trieste. Storia e cambiamento 1908/2008). Provincia di Trieste, Electa, 2008.
3. FOOT J:
Franco Basaglia and the radical psychiatry movement in Italy 1961–1978. Critical and radical social work, 2014; 2 (2):235–249.
4. HEARDER H:
Olaszország rövid története. Budapest, Maecenas, 1992.
5. FORGACS D:
Italy's margins: Social exclusion and nation formation since 1861. Cambridge, Cambridge University Press, 2014.
6. KELEMEN G:
Egészségtanulás és rehabilitáció. Lege Artis Medicinae, 2007; 250–253.
7. European Disability Strategy 2021–2030. <https://www.inclusion-europe.eu/european-disability-strategy/> Elérés: 2024. 09. 13.
8. WOLFENBERGER W:
Social Role Valorization: A proposed New Term for the Principle of normalization. Mental Retardation, 1983; 21 (6):234–239.
9. VARGA E, ENDRE SZ, BUGYA T, TÉNYI T, FEKETE J, HEROLD R:
A közösségi ellátás pozitív hatása a szociális kognícióra és a funkcionális kimenetelre szkizofréniában. Psychiatr Hung, 2019; 34: 142–143.
10. GEORGE E, IVESON C, RATNER H:
Megoldásközpontú terápia – a de Shazer modell. Budapest, Animula, 1990.
11. DE JONG P, KIM BERG I:
Feladattól a megoldásig. Budapest, Animula, 2013.
12. Fuoric'entro, a trieszti realitás, amely több mint húsz éve foglalkozik a sporton keresztül történő társadalmi befogadással. (Fuoric'entro, la realtà triestina che da oltre vent'anni si occupa di inclusione grazie allo sport). https://www.rtvsls.si/rtv365/arhiv/174967116?s=radio_ita / Elérés: 2024. 09. 13.
13. SCABIA G:
Marco Cavallo. Igaz történet egy pszichiátriai kórházból, amely megváltoztatta a színház és a kezelés módját. (Marco Cavallo. Da un ospedale psichiatrico. La vera storia che ha cambiato il modo di essere del teatro e della cura). Merano, Edizioni alpha beta Verlag, 2011.
14. BASAGLIA F:
Brazíliai előadások. (Conferenze brasiliane). Milan, Raffaello Cortina Editore, 2000.